

**„ Zkoumání sociální podmíněnosti současného způsobu technologického rozvoje:
Za hranice (výzkumu) digitální propasti“**

Název práce spojený s metaforou propasti i odkaz na Feyerabendovo provokativní tvrzení sice indikují začnou nejistotu pro čtenáře o tom, jaký badatelský problém a jeho řešení má čtenář očekávat, avšak následný pohled na strukturu práce a její postupné pročítání však již nabízejí zklidňující sledování vzájemně souvisejících a analyticky podepřených problémů. Již v úvodu je formulováno téma práce a jeho sociologická perspektiva: autor se nechce spokojit jen s porozuměním toho, jak ICT proniká široce do lidské každodennosti, ale jak je v tomto technologickém kontextu sociálně konstruována společnost a formována její budoucnost. Výzkumný problém je tedy formulován v kontextu sociologicky angažovaného a kritického hodnocení teoretických přístupů reflektujících sociální důsledky ICT, které by mělo porozumět jejich praktické či ideologické úloze a tedy i sociálním silám, které prosazují určitý obraz budoucí společnosti a ovlivňují současné sociální transformace. Úkol povýtce aktuální, avšak analyticky náročný.

V úrovni teoretické analýzy se autor opírá o vývoj koncepcí informační společnosti, Castellsovy koncepce společnosti sítí, Rogersovy koncepce difuze inovací a průniku těchto teoretických perspektiv do souboru dílčích témat jako jsou koncepce nové ekonomiky, sociálních sítí, globalizačních důsledků ICT a sociálních důsledků internetu. V uvedeném teoretickém zázemí, které je prezentováno ve třetí kapitole, jsou také objasněny klíčové argumenty, které obsahově naplňují autorův záměr pojednat o ICT jako o sociálně podmíněném způsobu technologického rozvoje, jak je to uvedeno v názvu disertační práce. V tomto pohledu je podnětný podrobný rozbor díla M. Catellse, jeho ovlivnění neomarxistickou poznávací perspektivou i Tourainovými přístupy k analýze kapitalistických forem industrialismu. Teoreticky založená interpretace proniká i do čtvrté kapitoly, kde je využita pro zkoumání povahy a projevů digitální propasti. Zde bych chtěl poukázat zejména na autorův rozbor a využití Rogersovy koncepce difuze inovací a obdobně na rozbor a využití van Dijkova pojetí digitální propasti.

Empiricky orientovaná analýza a metodologický design práce sleduje specifický postup. Předně je nutno poznamenat, že autor pracuje se sekundárními prameny – mezinárodně srovnatelnými databázemi, výsledky empirických výzkumů a odbornými publikacemi. Při tom autor vždy pečlivě zařazuje tyto empirické poznatky do autory sledovaných poznávacích záměrů i využitých metod výzkumů. Aktivně se brání i pokusům o zobecňování těchto dat do globálních indexů a kvantitativně orientovaných škál. Také upozorňuje na jejich latentní východiska počítající

s metodologickým individualismem (a necitlivosti ke strukturním vlivům). Další empiricky orientovaný postup sleduje spíše bibliometrický pohled – posuzuje významnost interpretací a výzkumů digitální propasti. Autor tak monitoruje rozsáhlé množství publikovaných textů (okolo jednoho sta bibliografických zdrojů a téměř osmi set referencí). To mu umožňuje jednak vymezit hranice určitého segmentu odborného vědění a současně intenzitu jednotlivých interpretací a jejich tematickou relevanci. Zatímco prvně jmenovaný metodologický postup je dosti obvyklý, představuje druhý postup méně obvyklou variantu metodického postupu, jenž by zřejmě vyžadoval důkladnější zdůvodnění. Při uplatnění sociálně konstruktivistického přístupu autor také počítá s uplatněním diskursivní analýzy. V empirické části páté kapitoly jsou zajímavé zejména prezentace a vyhodnocení socio-demografických dat o připojování k internetu, včetně dat pro ČR (ss.72-79) a diskuze k otázce podmínek pro (a dat o) využívání internetu, které jsou organizovány van Dijkovým modelem. To umožnilo autorovi posoudit povahu (uzavírání, otevřenost) digitální propasti v perspektivě idealizujícího normativního pohledu a podle realističtějšího stratifikačního modelu. Zejména indikace poukazující na variabilitu infrastruktury ICT a různé typy dovedností při využívání ICT nabízejí produktivní poznávací vhled do interakce mezi socio-kulturními důsledky této techniky a možnosti jejího konstruování ve prospěch humanizačních intencí (v kontextu mocenských intencí dalších participujících a funkčně orientovaných aktérů).

Specifikace pojmu strategické dovednosti při využívání ICT, zejména internetu, umožňuje autorovi přejít v páté kapitole ke konkrétnější diskuzi o sociálních důsledcích internetu. Zde autor zřetelně nenavazuje na teoretické interpretace (informační) společnosti (Castells, Webster). Vychází z předpokladu vlivu ICT na „všechny aspekty života i společnosti“ (s.155), které by měly být reflektovány bez apriorního teoretického ovlivnění; diskuzi pak zužuje na dvě oblasti – práci a sociální život. Ve prospěch této volby konstatuje, že právě v těchto tématech se nejintenzivněji studuje povaha digitální propasti. Teoretickou oporu autor shledává v ekonomicko-zaměstnanecké definici informační společnosti (ibid) a pro konkrétnější interpretaci uplatňuje ad hoc hypotézy (výtlaková, růstová a doplňková). V tomto kontextu je také - byť nepřímou – signalizován význam a svébytnost kulturního prostředí pro využití ICT, když autor konstatuje, že „internet ... působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace, nikoli jako nosič přidané hodnoty, kterou by v důsledku použití obohatil uživatel.“ (s. 161). To podnítilo autora v závěru páté kapitoly, aby se věnoval kritickému přehodnocení poznávací produktivnosti teorie difuze inovací pro zkoumání povahy digitální propasti; odkazuje na další autory, kteří upozorňují na vliv strukturních faktorů při studiu digitální propasti. Poznatky prezentované v páté kapitole jsou využity ve zdůvodnění situačního pojetí digitální

oblasti: v opozici k univerzalizující a jednodimenziální ambici Metcalfovy formulace autor specifikuje členitější faktory ovlivňující pozici aktéra jako uživatele či neuživatele prostředků ICT, včetně internetu. Udržování plurality IC kanálů a kontrola nákladů pro přístup k nim představují základní doporučení pro ICT politiku v pohledu situačního pojetí digitální propasti.

Výše uvedený situační přístup k ICT a také zjištěný paradox digitální oblasti (variabilita IC kanálů zmírňuje sociální exkluzi) vedla autora i k původnímu příslibu, využívat ve svém metodickém postupu i možnosti diskursivní analýzy, k čemuž zjevně ve vzorku referovaných autorů a textů nedošlo. Autor tento deficit vysvětluje minimálním uplatněním této metody v sledovaném souborů témat a autorů a vyvozuje z toho i poučení: při odborné analýze digitální propasti se nedostatečně uplatňuje kritické myšlení a nezávislost odborníků. K vysvětlení tohoto poznávacího deficitu a určité jednostrannosti v přístupu k hodnocení sociálních nerovností spojených s digitální propastí věnuje závěr šesté kapitoly (ss.173 – 182). Tento jev spojuje s „politickým diskurzem globální informatizace (s.177) a k jeho vysvětlení využívá některé pojmy sociologie vědění (paradigma, ideologie, reflexivita).

V předcházející části svého posudku jsem sledoval způsob autorova výkladu zvoleného tématu a prezentoval jsem ty jeho argumenty, které považují nejen za významné pro sledovaný záměr práce, ale i obecněji podnětné pro studium sociální podmíněnosti techniky. V následující části se budu věnovat kritickému hodnocení zvoleného přístupu a postupu k tématu sociální podmíněnosti techniky obecně a ICT zvláště a také k některým uplatněným argumentům.

První připomínka se týká teoretického rámce studie. Oprávněně autor využívá Castellsova díla. Prezentuje také jeho důkladný výklad. Není mně však jasné, proč nevyužívá jeho analýzy kulturních důsledků internetu, kterou uvádí v Internetové Galaxii (navrhuje sledovat individuální a kulturní důsledky v techno-meriokratické vrstvě, v hackerské vrstvě, ve virtuálně komunitární podobě a podnikatelské vrstvě). Tato typologie by byla dobře využitelná v autorově úsilí analyzovat způsob využití internetu, kde pracuje s van Dijkovým modelem.

Další připomínka k způsobu využití Castellsova díla je spíše podnětem k autorově zřejmě trvalejšímu zájmu o toto téma. Rozumím autorově snaze využít spíše Castellsových sociálně relevantních kategorií / konstrukcí pro zkoumání povahy digitální propasti. Velmi perspektivní se však jeví jeho analýza časo-prostorové komprese, která vede k transformaci času na bezčasovost a problematizaci místa v lidské existenci („locality speaks back“). Zdá se, že tento přístup nabízí vskutku metapozici pro studium technických a kulturních aspektů lidské existence.

Následující připomínka k teoretickému přístupu se týká pojmu inovací. Tento pojem je klíčový pro sociologickou analýzu techniky, což se odráží v jeho přesunu do členitějšího víceborového

zkoumání (sblížení historického a sociologického zkoumání techniky v rámci tzv. sociálních studií vědy a techniky; sblížení poznatků evoluční ekonomie a sociologie inovací), V tomto rámci se prosadila koncepce sociální produkce vědění / inovací, která teoreticky zvažuje souvislosti mezi produkcí, šířením, distribucí a využitím vědění. V tomto smyslu je tento přístup mnohem produktivnější pro autorův záměr než Rogersova koncepce difuze inovací. Autor sice tuto možnost zmiňuje v poznámce (s. 175), avšak záměrně ji nevyužívá. Již dříve však svůj postup spojuje s oborem sociologie vědy a techniky (s. 21), což by předpokládalo také sledování neborových přesahů, kterými sociologie techniky prošla. Jsem si také vědom, že zvolená (bibliometrická) metoda vedla autora ke specificky vymezené „poznávací síti“, která je soustředěna na problematiku „digitální propasti“ a také nesena pozitivním hodnocením ICT a jejích sociálních důsledků, jak sám autor v závěru zjišťuje. Pokud mně je známo, tak posledně jmenovaná jednostrannost nehrozí v oblasti sociálních studií vědy, techniky a inovací. Pak by orientace na poznatky sociálních studií techniky mohly pozitivně podpořit autorův záměr a nepříznivé ideologizaci studia digitální propasti.

Poslední připomínka se týká pojmového vymezení. Autor běžně využívá pojmy informace, vědění či znalosti a komunikace. Jejich intuitivní chápání většinou dostačuje pro sledování postupu výkladu. V některých konfiguracích však nejsou obsah a souvislosti těchto pojmů zřejmé (s. 42, s. 49) nebo někde vyvolávají nejasnost, např. na s. 149 se uvádí, že možnost výběru z velkého množství informací je vhodnější pro růst vědomostí a je důležitější než (politické) vzdělávání a později na s. 154 se konstatuje, že predikátory vědomostní propasti jsou vzdělání, motivace, kontext a pozice tématu. Doporučuji, aby v rámci obhajoby autor vyznačil tyto pojmy i souvislosti mezi nimi.

Další připomínka se týká prezentace koncepcí informatizace u D. Bella a M. Castellse. Jak bylo uvedeno výše autor pracuje zejména s koncepcí M. Castellse, ale současně poukazuje i na koncepci post-industrialismu D. Bella, částečně ji charakterizuje, a v dalším textu hovoří o Bellovsko-Castellovské tradici. Bell je považován za prvního konceptora informační společnosti a do této linie patří i Castells, avšak Bell spíše navazuje na odlišnou (Weberovskou) interpretační linii. To samozřejmě projektuje zcela rozdílně představy o socio-kulturních důsledcích informatizace společnosti. Proto bych oba autory nezařazoval do jedné poznávací tradice.

Poslední připomínka se týká filozoficko metodologických otázek, které se týkají pojmů paradigma, teorie a ideologie. Vyskytují se rozptýleně v textu. Důkladněji jsou využity na ss. 174-177. Uplatnění pojmu paradigmatu v sociálních vědách je široce diskutováno a problematizováno. Dva argumenty však považuji pro moji námitku za důležité: vztah

paradigmatu a teorie při vyjasňování předmětu bádání; platnost více paradigmat v sociálních vědách. Z tohoto hlediska současnou sociálněvědní reflexi důsledků ICT považuji spíše za rámec „normální vědy“ (v Kuhnovském pojetí) a nespojoval bych ji s pojmem paradigmatu, jak to činí autor. Obdobně mám problém s pojmem totalizující úloha teorie, který zde autor používá při diskuzi o úloze ideologických vlivů v sociologickém bádání. Poznávací úlohu teorie (v duchu Popperova vymezení) bych spojoval s její aktivní úlohou ve vztahu k empirii a ve vazbě na paradigma či teoretický přístup, což formuje autonomii poznávacích prostředků vědy a obrany proti ideologickým vlivům. Teorie samozřejmě zobecňuje, ale neoznačil bych to za totalizaci.

Výše uvedená argumentace umožňuje hodnotit disertační práci P. Lupače pozitivně: práce má v domácím sociologickém poli novátorskou povahu, přibližuje domácím čtenářům málo frekventované avšak kognitivně i prakticky významné téma; autor prokazuje schopnost uplatnit adekvátní soubor metod zkoumání ke zvolenému tématu a přesvědčivě, strukturovaně i náročně postupovat ve svém výkladu. Také výše uvedené námitky chápu spíše jako odezvu ke kompetentnímu textu než zpochybnění jeho kvality. Práci doporučuji k obhajobě.

Müller K., 8.5. 2013